

Διαστάσεις της συνείδησης κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής και η σχέση τους με τη θεωρία του νου

Πλουσία Μισαηλίδη & Ευαγγελία Τσιάρα

Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Περίληψη

Η παρούσα εργασία εξετάζει: (α) την ανάπτυξη της συνείδησης κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής και (β) τη σχέση της με τη θεωρία του νου (ΘτΝ). Μέσα από μια επισκόπηση σχετικών ερευνών, διερευνάται η άποψη ότι οι επιμέρους διαστάσεις της συνείδησης: η ηθική συμπεριφορά, η ηθική νόηση, τα ηθικά συναισθήματα και ο ηθικός εαυτός, είναι πιο αναπτυγμένες στα παιδιά που έχουν πιο ώριμες δεξιότητες ΘτΝ. Αρχικά, αναλύονται οι βασικές διαστάσεις της συνείδησης και οι βασικές δεξιότητες που συνθέτουν τη ΘτΝ κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής. Ακολούθως, παρουσιάζονται έρευνες που εξέτασαν το ερώτημα εάν οι ατομικές διαφορές στη ΘτΝ των μικρών παιδιών συνδέονται με διαφορές στην ανάπτυξη των τεσσάρων βασικών διαστάσεων της συνείδησης. Τέλος, συζητούνται οι περιορισμοί και τα κενά των ερευνών στο πεδίο αυτό και διατυπώνονται προτάσεις για μελλοντικές έρευνες.

Λέξεις κλειδιά: ηθικός εαυτός, ηθική νόηση, ηθική συμπεριφορά, ηθικά συναισθήματα, θεωρία του νου, παιδιά, πρώτη παιδική ηλικία, συνείδηση

Επικοινωνία: Πλουσία Μισαηλίδη, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 45110, Ιωάννινα. E-mail: pmisaili@uoi.gr

Conscience dimensions in early childhood and their relation to theory of mind

Plousia Misailidi & Evaggelia Tsiara

Department of Primary School Education, University of Ioannina

Abstract

This paper examines: (a) the development of conscience in early childhood; and (b) its relation to theory of mind (ToM). The goal of this paper is to evaluate, through a review of empirical literature, the view that individual dimensions of early conscience, namely, moral behaviour, moral reasoning, moral emotion and the moral self, are more mature in children who possess an advanced ToM. First, evidence is reviewed concerning the development of the basic dimensions of conscience and the basic skills that comprise ToM in early childhood. Second, studies are presented investigating whether individual differences in young children's ToM are associated with differences in the development of the basic dimensions of early conscience. Limitations and gaps in this literature are discussed and proposals for future research are made.

Key-words: children, conscience, early childhood, moral behaviour, moral emotion, moral self, moral reasoning, theory of mind

Correspondence: Plousia Misailidi, Department of Primary School Education, University of Ioannina, 45110, Ioannina, Greece. E-mail: pmisaili@uoi.gr

Η έννοια της συνείδησης¹ έχει μακρά ιστορία σε πολλά πεδία της ανθρώπινης νόησης, όπως η Ψυχολογία, η Φιλοσοφία και η Θρησκεία (Aksan & Kochanska, 2005). Στο πεδίο της Αναπτυξιακής Ψυχολογίας, η συνείδηση αποτελεί, ιδιαίτερος τα τελευταία χρόνια, αντικείμενο μελέτης πολλών ερευνητών (Kochanska & Aksan, 2004. Thompson, 2015). Τα αποτελέσματα των ερευνών αυτών έχουν δείξει ότι οι πρώιμες εκδηλώσεις της συνείδησης εμφανίζονται στην προσχολική ηλικία (Kochanska & Aksan, 2006. Kochanska, Forman, Aksan, & Dunbar, 2005. Kochanska, Koenig, Barry, Kim, & Yoon, 2010). Ωστόσο, ελάχιστα είναι αυτά που γνωρίζουμε για τις αναπτυξιακές συνδέσεις της συνείδησης με άλλες γνωστικές ικανότητες που αναπτύσσονται αυτή την περίοδο.

Η παρούσα εργασία εξετάζει την ανάπτυξη της συνείδησης κατά τη διάρκεια των πρώτων χρόνων της ζωής και διερευνά τη σχέση της με μια άλλη πρώιμη αναπτυσσόμενη ικανότητα, τη θεωρία του νου (ΘτΝ). Μέσα από μια επισκόπηση σχετικών ερευνών, διερευνάται η άποψη ότι οι επιμέρους διαστάσεις της συνείδησης: η ηθική συμπεριφορά, η ηθική νόηση, τα ηθικά συναισθήματα και ο ηθικός εαυτός, είναι πιο αναπτυγμένες στα παιδιά που έχουν πιο ώριμη ΘτΝ. Στο πρώτο μέρος της εργασίας παρουσιάζονται έρευνες που μελέτησαν τι ακριβώς αλλάζει στη συνείδηση και στη ΘτΝ κατά την προσχολική ηλικία. Ακολούθως, παρουσιάζονται μελέτες που εξέτασαν τη σχέση ανάμεσα στην κάθε διάσταση της συνείδησης και στη ΘτΝ των μικρών παιδιών. Η εργασία ολοκληρώνεται με τη συζήτηση των μεθοδολογικών περιορισμών των ερευνών στο πεδίο αυτό, ενώ διατυπώνονται και προτάσεις για μελλοντικές έρευνες.

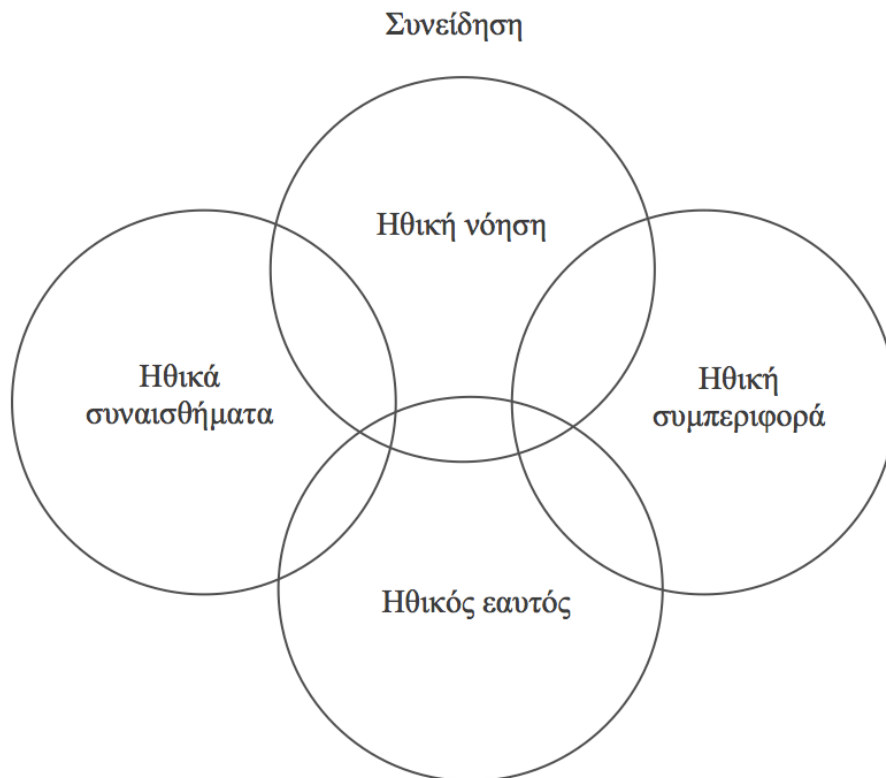
¹Ο όρος συνείδηση χρησιμοποιείται στην παρούσα εργασία ως απόδοση στα ελληνικά του αγγλικού όρου conscience.

Συνείδηση - Ανάπτυξη των βασικών διαστάσεών της στην πρώτη παιδική ηλικία

Η Kochanska (βλ. Kochanska & Aksan, 2006) όρισε τη συνείδηση ως ένα “εσωτερικευμένο σύστημα καθοδήγησης” για τη ρύθμιση της συμπεριφοράς και του συναισθήματος στη βάση κοινωνικο-ηθικών κανόνων. Σύμφωνα με την Kochanska (βλ. Kochanska & Thompson, 1997), από πολύ νωρίς τα παιδιά εσωτερικεύουν ένα σύνολο αρχών, αξιών και κανόνων του περιβάλλοντός τους, που στη συνέχεια λειτουργεί ως εσωτερικός ρυθμιστής της συμπεριφοράς και των συναισθημάτων τους χωρίς να απαιτείται εξωτερική ρύθμιση ή/και έλεγχος.

Η συνείδηση είναι πολυδιάστατη έννοια. Αναφερόμενος στην ανάπτυξη της στην πρώιμη παιδική ηλικία, ο Hoffman (1983) πρότεινε τρεις βασικές διαστάσεις της: την ηθική συμπεριφορά, την ηθική νόηση και τα ηθικά συναισθήματα. Μεταγενέστεροι ερευνητές (Emde, Biringen, Clyman, & Oppenheim, 1991. Emde, Johnson, & Easterbrooks, 1987. Kochanska, 2002α) περιέγραψαν μία ακόμη διάσταση της πρώιμης συνείδησης, τον ηθικό εαυτό (Emde et al., 1991. Emde et al., 1987. Kochanska, 2002β). Στις επόμενες ενότητες παρουσιάζονται συνοπτικά έρευνες που μελέτησαν την ανάπτυξη των τεσσάρων διαστάσεων της συνείδησης (βλ. Γράφημα 1) κατά τη διάρκεια των πρώτων χρόνων της ζωής.

Ηθική συμπεριφορά. Η ηθική συμπεριφορά θεωρείται ότι αντανακλά τα εσωτερικευμένα πρότυπα (κανόνες) συμπεριφοράς του παιδιού και την ικανότητά του να συμμορφώνει τη συμπεριφορά του σύμφωνα με τα πρότυπα αυτά (Kochanska & Aksan, 2006). Συνεπώς, περιλαμβάνει την ικανότητα αυτορρύθμισης του παιδιού προτού αυτό διαπράξει κάποια παράβαση και την ικανότητά του να αντισταθεί σε πειρασμούς και να ελέγχει τις μη επιτρεπτές παρορμήσεις του. Η ηθική συμπεριφορά περιλαμβάνει επίσης τις ενέργειες εκείνες του παιδιού που έπονται της παραβίασης

Γράφημα 1. Οι τέσσερις διαστάσεις της συνείδησης κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής

κανόνων, όπως, για παράδειγμα, η ομολογία μιας παράβασης, η προσπάθειά του να επανορθώσει κ.ά.

Οι πρώτες εκδηλώσεις της ηθικής συμπεριφοράς διαπιστώνονται στην ηλικία των 2 ετών περίπου. Από αυτή την ηλικία, τα παιδιά αρχίζουν να υιοθετούν συγκεκριμένα πρότυπα συμπεριφοράς προκειμένου να δεχθούν επιβράβευση ή να αποφύγουν την τιμωρία, αν και ακόμη δεν ωθούνται από κάποια εσωτερικευμένη ανάγκη να ενεργήσουν με αυτό τον τρόπο (Kochanska, 1991, 1993. Kochanska & Knaack, 2003. Thompson, Meyer, & McGinley, 2006. Thompson & Newton, 2010). Γύρω στα 3.5 χρόνια, τα παιδιά είναι σε θέση να ελέγχουν αποτελεσματικά τις αντιδράσεις τους, όπως επίσης να γενικεύουν τους ήδη κατακτημένους κανόνες, λαμβάνοντάς τους υπόψη σε διαφορετικά πλαίσια (Kochanska, Murray, & Coy, 1997. Kochanska & Knaack, 2003. Kochanska &

Thompson, 1997). Την ίδια περίοδο, αρχίζουν επίσης να αντιλαμβάνονται τις αρνητικές επιπτώσεις μιας παραβατικής συμπεριφοράς, όπως είναι, για παράδειγμα, η χρήση σωματικής βίας (Dahl, Waltzer, & Gross, 2018).

Κατά τη διάρκεια της πρώτης παιδικής ηλικίας παρατηρείται βελτίωση της εσωτερικευμένης συμπεριφοράς των παιδιών, δηλαδή της αυθόρμητης συμμόρφωσης στους γονικούς κανόνες και της αναστολής των ακατάλληλων αντιδράσεων (Kochanska, DeVet, Goldman, Murray, & Putnam, 1994. Kochanska, Padavich, & Koenig, 1996). Οι Kochanska et al. (1994), σε έρευνα που πραγματοποίησαν με μητέρες παιδιών ηλικίας 2.5 έως 6 ετών, βρήκαν ότι όσο μεγαλύτερης ηλικίας ήταν τα παιδιά, τόσο πιο θετικά περιέγραφαν οι μητέρες τους την εσωτερικευμένη ηθική συμπεριφορά τους. Σε παρόμοια συμπεράσματα κατέληξαν στη διαχρονική έρευνά τους και οι Kochanska et al. (1996), οι οποίοι αξιολόγησαν την εσωτερικευμένη συμπεριφορά των παιδιών σε δύο χρονικές στιγμές, όταν τα παιδιά ήταν 3.5 ετών και 4.5 ετών αντιστοίχως, και βρήκαν ότι αυτή βελτιώθηκε σημαντικά με την πρόοδο της ηλικίας.

Ηθική νόηση. Η ηθική νόηση αφορά την κατανόηση από τα παιδιά των αρχών και των κανόνων συμπεριφοράς και την ικανότητα αναπαράστασης των επιπτώσεων της παραβίασής τους για τον εαυτό και τους άλλους (Ball, Smetana, & Sturge-Apple, 2017. Smetana, Jambon, Conry-Murray, & Sturge-Apple, 2012). Οι πρώτες έρευνες για την ανάπτυξη της ηθικής νόησης στην παιδική ηλικία πραγματοποιήθηκαν από τον Piaget (1932), ο οποίος –στο κλασικό πειραματικό έργο του– παρουσίαζε στα παιδιά ζεύγη ιστοριών, όπου δύο ήρωες προκαλούσαν, ο ένας σκοπίμως και ο άλλος κατά λάθος, μικρή ή μεγάλη ζημιά (π.χ. μια μικρή ή μια μεγάλη κηλίδα από μελάνι πάνω σε ένα λευκό τραπεζομάντηλο). Τα ευρήματά του έδειξαν ότι τα παιδιά προσχολικής ηλικίας έκριναν την ηθικότητα της πράξης βασισμένα στο μέγεθος της ζημιάς που προκλήθηκε (μέγεθος της κηλίδας) και δεν ελάμβαναν υπόψη τις

προθέσεις ή/και τα κίνητρα των δραστών (Baird & Astington, 2004. Koops, Brugman, & Ferguson, 2010). Ανάλογες με αυτές του Piaget ήταν και οι θέσεις του Kohlberg (1984. Colby & Kohlberg, 1987. για επισκόπηση βλ. Koops et al., 2010), ο οποίος υποστήριζε ότι τα μικρά παιδιά δεν έχουν ώριμη ηθική σκέψη και κρίνουν την ηθικότητα μιας πράξης με γνώμονα μόνον τις θετικές ή αρνητικές επιπτώσεις της, δηλαδή το αν αυτή επιβραβεύεται ή τιμωρείται από τους άλλους.

Σε αντίθεση με τον Piaget (1965/1932) και τον Kohlberg (1984. Colby & Kohlberg, 1987), νεότερες έρευνες έχουν δείξει ότι ακόμη και παιδιά ηλικίας 4 έως 6 ετών λαμβάνουν υπόψη τις προθέσεις και τα κίνητρα του δράστη μιας παράβασης κατά τη διατύπωση ηθικών κρίσεων (Baird & Astington, 2004. Cushman, Sheketoff, Wharton, & Carey, 2013. Fu, Xiao, Killen, & Lee, 2014. Killen, Mulvey, Richardson, Jampol, & Woodward, 2011. Kochanska, Barry, Aksan, & Boldt, 2008. Kochanska & Thompson, 1997. Thompson, 2014). Επιπλέον, η ικανότητα των μικρών παιδιών να διατυπώνουν διαφοροποιημένες κρίσεις σχετικά με τις προθέσεις του δράστη μιας παράβασης φαίνεται ότι επηρεάζει και τις αποφάσεις τους για το είδος της τιμωρίας που πρέπει να του επιβληθεί. Για παράδειγμα, στην έρευνα των Killen et al. (2011) παιδιά 3.5 έως 7.5 ετών επέβαλαν αυστηρότερες ποινές σε ήρωες ιστοριών που, κατά την κρίση τους, είχαν παραβιάσει έναν κανόνα με κακόβουλη πρόθεση από ό,τι σε εκείνους για τους οποίους έκριναν πως είχαν ενεργήσει με θετική πρόθεση.

Γίνεται επομένως σαφές ότι οι ηθικές κρίσεις που βασίζονται στις προθέσεις και όχι στην πράξη αυτή καθαυτή είναι μια διάσταση της ηθικής νόησης που δεν εμφανίζεται πριν από τα 4 χρόνια. Ωστόσο, άλλες ενδείξεις ηθικής νόησης είναι παρούσες ήδη από την ηλικία των 3 ετών, οπότε τα παιδιά είναι σε θέση να διακρίνουν τις ηθικές παραβάσεις από τις παραβιάσεις κοινωνικών κανόνων, κρίνοντας μάλιστα τις πρώτες με μεγαλύτερη αυστηρότητα (Smetana, 2006. Smetana

& Braeges, 1990). Για παράδειγμα, οι Smetana και Braeges (1990) σε σχετική έρευνα που πραγματοποίησαν με παιδιά ηλικίας 2 έως 4 ετών, βρήκαν ότι στην ηλικία των 3 ετών τα παιδιά θεωρούσαν ότι οι ηθικές παραβάσεις, αντίθετα προς τις παραβιάσεις κοινωνικών συμβάσεων, εξακολουθούσαν να είναι λανθασμένες, ανεξάρτητα από το κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο ελάμβαναν χώρα. Ομοίως, στα 4 έτη τα παιδιά θεωρούσαν τις ηθικές παραβάσεις ως περισσότερο σοβαρές, λανθασμένες και ανεξάρτητες από την εξουσία του εκπαιδευτικού και τους κανόνες.

Κατά τη διάρκεια της πρώτης παιδικής ηλικίας, και μέσα από τις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις τους, αναπτύσσεται επίσης η κατανόηση από τα παιδιά ζητημάτων που αφορούν τη δικαιοσύνη και τα δικαιώματα και οι ηθικές τους κρίσεις γίνονται πιο σύνθετες, λαμβάνοντας υπόψη πληροφορίες, όπως, για παράδειγμα, το πλαίσιο στο οποίο πραγματοποιήθηκε μια παράβαση, το ακροατήριο κ.ά. (Smetana, 2006. Smetana et al., 2012).

Ηθικά συναισθήματα. Ηθικά είναι τα συναισθήματα που «συνδέονται με το συμφέρον και την ευημερία του κοινωνικού συνόλου ή μεμονωμένων ατόμων πέραν εκείνου που τα βιώνει» (Haidt, 2003, σ. 853). Τα συναισθήματα αυτά εμφανίζονται με κάποια καθυστέρηση σε σχέση με τα βασικά (π.χ. χαρά, λύπη), διότι η ανάπτυξή τους προϋποθέτει την ωρίμανση ορισμένων σύνθετων γνωστικών ικανοτήτων. Συγκεκριμένα, για να μπορέσουν να βιώσουν ή/και να εκδηλώσουν ηθικά συναισθήματα, τα παιδιά θα πρέπει πρωτίστως: (α) να κατανοούν και να έχουν εσωτερικεύσει τις αρχές και τους κανόνες για το ποια είναι ηθικά ορθή συμπεριφορά και (β) να έχουν αναπτύξει την ικανότητα να αξιολογούν τη συμπεριφορά τους με βάση τις συγκεκριμένες αρχές και κανόνες (Kochanska & Thompson, 1997. Lewis, 1998).

Δύο ηθικά συναισθήματα είναι η ντροπή και η ενοχή. Έρευνες που μελέτησαν την ανάπτυξή τους στην πρώτη παιδική ηλικία έχουν δείξει ότι ήδη από τους 18 μήνες

τα παιδιά εκδηλώνουν δυσφορία, όταν έχουν παραβιάσει έναν κανόνα (Kochanska, 1991, 1993), ενώ στην ηλικία των 2 ετών αρχίζουν να εκδηλώνουν συμπεριφορές (π.χ. χαμήλωμα κεφαλιού, καμπούριασμα ώμων, αποφυγή βλεμματικής επαφής) που υποδηλώνουν ενοχή ή ντροπή (Barrett, 1998. Cole, Barrett, & Zahn-Waxler, 1992. Stipek, Gralinski, & Kopp, 1990). Πειραματικές μελέτες έχουν δείξει επίσης ότι παιδιά ηλικίας 3 και 4 ετών, στα οποία οι ερευνητές δημιούργησαν την ψευδή πεποίθηση ότι είχαν κάνει κάποια ζημιά (Kochanska, Gross, Lin, & Nichols, 2002), μπορούν ανάλογα με τις αντιδράσεις τους να ταξινομηθούν σε αυτά που εκδηλώνουν ενοχή και σε εκείνα που εκδηλώνουν ντροπή. Στην πρώτη περίπτωση (ενοχή), οι αντιδράσεις των παιδιών είναι άμεση ομολογία και προσπάθειες επανόρθωσης κ.ά., ενώ στη δεύτερη (ντροπή) αντιδρούν με αποφυγή βλεμματικής επαφής με τον ερευνητή μετά τη ζημιά, σωματική ένταση, αποσιώπηση ζημιάς κ.ά. (Bafunno & Camodeca, 2013. Barrett, Zahn-Waxler, & Cole, 1993).

Από την ηλικία των 4 ετών, τα παιδιά αρχίζουν επίσης να κατανοούν τις αιτίες που προκαλούν τα συναισθήματα της ενοχής και της ντροπής, καθώς και τις συμπεριφορές που συνδέονται με τα συγκεκριμένα συναισθήματα (Berti, Garattoni, & Venturini, 2000. Ferguson, Stegge, & Damhuis, 1991). Ωστόσο, η ακριβής ηλικία κατά την οποία τα παιδιά είναι σε θέση να διακρίνουν τη ντροπή από την ενοχή έχει αποτελέσει πεδίο αντικρουόμενων απόψεων. Ορισμένοι ερευνητές υποστηρίζουν ότι η διάκριση αυτή δεν επιτυγχάνεται πριν από την ηλικία των 8 ετών (Olthof, Schouten, Kuiper, Stegge, & Jennekens-Schinkel, 2000. Tangney, 1998), ενώ άλλοι έχουν δείξει ότι ακόμα και τετράχρονα παιδιά έχουν την ικανότητα να διακρίνουν τα δύο αυτά συναισθήματα και να αναφέρουν διαφορετικές περιστάσεις στις οποίες κάποιος μπορεί να βιώσει το κάθε συναίσθημα (Berti et al., 2000).

Ηθικός εαυτός. Οι ερευνητές της συνείδησης υποστηρίζουν ότι ο ηθικός εαυτός είναι ένα σύστημα που περιλαμβάνει τα «πρέπει» και «δεν πρέπει» της πρώιμης κοινωνικοποίησης του παιδιού (Kochanska & Aksan, 2004). Οι πρώτοι μελετητές του (Emde et al., 1991. Emde et al., 1987) υποστήριξαν ότι ο ηθικός εαυτός αναδύεται στην ηλικία 3 ετών περίπου, όταν το παιδί αρχίζει εμφανώς να κατανοεί τη διάκριση σωστού - λάθους, η οποία προοδευτικά γίνεται κομμάτι της έννοιας του εαυτού του. Οι πρώτες ενδείξεις του ηθικού εαυτού στα παιδιά αυτής της ηλικίας διαπιστώνονται στην προθυμία τους για συμμόρφωση με κανόνες και αρχές που έχουν θέσει οι γονείς τους (Emde et al., 1991).

Αργότερα, κάποιοι ερευνητές ανέπτυξαν εργαλεία για τη μέτρηση του ηθικού εαυτού στην πρώτη παιδική ηλικία. Για παράδειγμα, η Kochanska (Kochanska, 2002α. Kochanska, Aksan, & Joy, 2007. Kochanska et al., 1997) σχεδίασε ένα εργαλείο στο πλαίσιο χορήγησης του οποίου τα μικρά παιδιά παρακολουθούν έναν διάλογο που διαμείβεται ανάμεσα σε δύο κούκλες, οι οποίες διατυπώνουν αντικρουόμενους ισχυρισμούς αναφορικά με την ηθικότητα συγκεκριμένων πράξεων (π.χ. η μία κούκλα λέει: «Όταν η μαμά μου μου λέει ότι απαγορεύεται να κάνω κάτι, μερικές φορές το κάνω» και η δεύτερη: «Όταν η μαμά μου μου λέει ότι απαγορεύεται να κάνω κάτι, εγώ δεν το κάνω» ή «Όταν κάνω κάτι κακό, το σκέφτομαι και στεναχωριέμαι γι' αυτό για πολύ καιρό» έναντι «Όταν κάνω κάτι κακό, δεν το σκέφτομαι και δεν στεναχωριέμαι»). Μετά την παρουσίαση κάθε ζεύγους ισχυρισμών, ζητείται από τα παιδιά να αποφασίσουν με ποιαν από τις δύο κούκλες «μοιάζει περισσότερο ο εαυτός τους».

Χρησιμοποιώντας αυτό το εργαλείο, η Kochanska και οι συνεργάτες της (Kochanska et al., 1997. Kochanska et al., 2010) έδειξαν ότι ήδη από την ηλικία των 3 ετών αρχίζει να αναπτύσσεται ο ηθικός εαυτός και μάλιστα ότι υπάρχουν ατομικές

διαφορές στον ηθικό εαυτό των παιδιών αυτής της ηλικίας. Ειδικότερα, τα παιδιά που θεωρούν τον εαυτό τους ως περισσότερο ηθικό, ταυτίζονται συχνότερα με περιγραφές του εαυτού τους ως κάποιου που αισθάνεται άσχημα, όταν κάνει κάποια αταξία, ζητά συγγνώμη για ένα λάθος του ή / και προσπαθεί να αποκαταστήσει τη ζημιά ή βλάβη που προκάλεσε (Kochanska, 2002α). Επιπλέον, τα παιδιά που έχουν πιο αναπτυγμένη ηθική αυτοαντίληψη συμμορφώνονται και εσωτερικεύουν αποτελεσματικότερα τους κανόνες και τις απαγορεύσεις που έχουν θέσει οι γονείς τους (Kochanska et al., 2010).

Συνοψίζοντας, οι τέσσερις διαστάσεις της συνείδησης, η ηθική συμπεριφορά, η ηθική νόηση, τα ηθικά συναισθήματα και ο ηθικός εαυτός, αρχίζουν να αναπτύσσονται κατά τη διάρκεια των πρώτων χρόνων της ζωής. Τα παιδιά ήδη από τη νηπιακή ηλικία παρουσιάζουν δείγματα ηθικής συμπεριφοράς, όπως η αποφυγή πράξεων που επισύρουν τιμωρία (Kochanska & Knaack, 2003. Thompson et al., 2006) και ηθικών συναισθημάτων, όπως η ενοχή και η ντροπή (Kochanska, 1993). Γύρω στα 3 χρόνια, αρχίζει να αναπτύσσεται και ο ηθικός εαυτός, δηλαδή η εικόνα που έχουν τα παιδιά για τον εαυτό τους σε σχέση με διάφορες διαστάσεις της συνείδησής τους (Kochanska, 2002α). Μετά τα 4 χρόνια, τα παιδιά είναι πλέον σε θέση να αντιλαμβάνονται τη διαφορά ανάμεσα στις ηθικές παραβάσεις και στις παραβιάσεις κοινωνικών κανόνων (κοινωνικών συμβάσεων) και να αξιοποιούν υποθέσεις για τις προθέσεις και τα κίνητρα του δράστη στη διατύπωση κρίσεων σχετικά με τις ηθικές παραβάσεις (Killen et al., 2011. Smetana & Braeges, 1990). Τέλος, αυτή την περίοδο, που ταυτίζεται με την έναρξη της φοίτησης των παιδιών στο σχολείο, πολλαπλασιάζονται οι κοινωνικές τους εμπειρίες –μέσα από τις αλληλεπιδράσεις που έχουν με άλλα παιδιά και ενήλικες– και έτσι είναι σε θέση να εσωτερικεύσουν αποτελεσματικότερα συγκεκριμένες ηθικές συμπεριφορές και στάσεις και να τις κάνουν κτήμα τους (Kochanska et al., 1996).

ΘτΝ – Ανάπτυξη βασικών διαστάσεων της στην πρώτη παιδική ηλικία

Μια άλλη ικανότητα που αναπτύσσεται παράλληλα με τη συνείδηση κατά τη διάρκεια των πρώτων χρόνων της ζωής είναι η ΘτΝ. Πρόκειται για την ικανότητα των παιδιών να αποδίδουν στον ίδιο τους τον εαυτό και στους άλλους νοητικές καταστάσεις (π.χ. πεποιθήσεις, προθέσεις, επιθυμίες, ευχές, όνειρα κ.λπ.) με στόχο την ερμηνεία ή / και την πρόβλεψη της συμπεριφοράς τους (Carpendale & Lewis, 2006. Premack & Woodruff, 1978). Έρευνες έχουν δείξει ότι οι πρώτες εκδηλώσεις της ΘτΝ εντοπίζονται στη βρεφική περίοδο. Τα βρέφη κατευθύνουν το βλέμμα τους εκεί όπου κάποιος άλλος κοιτά, εστιάζοντας την προσοχή και το ενδιαφέρον τους στο ίδιο σημείο με εκείνον/η. Γύρω στους 18 μήνες, τα βρέφη αρχίζουν επίσης να αντιλαμβάνονται την προθετικότητα στις ενέργειες των άλλων και τον τελικό στόχο στον οποίο αυτές αποσκοπούν (Carlson et al., 2013. Meltzoff, 1999), ενώ από την ηλικία των 2 ετών περίπου αρχίζουν επίσης να αναγνωρίζουν τις δικές τους επιθυμίες και πεποιθήσεις και να τις διακρίνουν από εκείνες των άλλων (Repacholi & Gopnik, 1997). Όλες αυτές οι συμπεριφορές έχουν χαρακτηριστεί ενδείξεις μιας πρώιμης ικανότητας απόδοσης νοητικών καταστάσεων στους άλλους (Carlson, Koenig, & Harms, 2013. Meltzoff, 1999. Μισαηλίδη, 2003).

Από την ηλικία των 3 ετών, τα παιδιά αναπτύσσουν την ικανότητα αιτιακής σύνδεσης μιας επιθυμίας με την συναισθηματική αντίδραση που προκαλείται από την εκπλήρωσή ή την ματαίωσή της (Perner, 1999. Sodian & Kristen, 2010). Στην ίδια ηλικία περίπου, αποκτούν επίσης την ικανότητα κατανόησης της σκέψης ως εσωτερικής νοητικής δραστηριότητας (Astington & Edward, 2010. Μισαηλίδη, 2003) και αρχίζουν να διακρίνουν τα αντικείμενα του πραγματικού κόσμου από τις σκέψεις για αυτά (Flavell, 2004).

Η πιο σημαντική ίσως κατάκτηση στην πορεία προς μια ώριμη ΘτΝ, συμβαίνει στην ηλικία των 4 ετών περίπου. Τότε, τα παιδιά αναπτύσσουν την ικανότητα να κατανοούν ότι οι άλλοι μπορεί να έχουν ψευδείς πεποιθήσεις για την πραγματικότητα (Wimmer & Perner, 1983. βλ. επίσης μετα-ανάλυση Wellman, Cross, & Watson, 2001). Αυτή η ικανότητα απόδοσης ψευδών πεποιθήσεων α΄ τάξης χαρακτηρίζεται από πολλούς ερευνητές ως αδιάσειστη μαρτυρία της ύπαρξης ΘτΝ στο παιδί. Εκτός από την ψευδή πεποίθηση, όμως, την ίδια περίοδο τα παιδιά αρχίζουν να κάνουν τη διάκριση μεταξύ εμπρόθετων και τυχαίων ενεργειών (Μισαηλίδη, 2003), ενώ από την ηλικία των 5 ετών, αποκτούν επίσης δεξιότητες ΘτΝ β΄ τάξης –δηλαδή αρχίζουν να αποδίδουν στους άλλους πεποιθήσεις για τις πεποιθήσεις τρίτων προσώπων (Coull, Leekam, & Bennett, 2006. Perner & Wimmer, 1985. Sullivan, Zaitchik, & Tager-Flusberg, 1994).

Συνοψίζοντας, οι πρώτες ενδείξεις της ΘτΝ διαπιστώνονται κατά τη βρεφική περίοδο. Παιδιά ηλικίας 2 ή 3 ετών κατανοούν τις δικές τους επιθυμίες και μπορούν να τις διακρίνουν από εκείνες των άλλων, ενώ από την ηλικία των 4 ετών αρχίζουν επίσης να κατανοούν ότι τόσο οι άλλοι, όσο και τα ίδια μπορεί να έχουν πεποιθήσεις που αναπαριστούν ψευδώς την πραγματικότητα. Από την ηλικία των 5 ετών, τα παιδιά αρχίζουν επίσης να αναπτύσσουν πιο σύνθετες δεξιότητες ΘτΝ, όπως η ικανότητα απόδοσης ψευδών πεποιθήσεων β΄ τάξης.

Αναπτυξιακές συνδέσεις συνείδησης - ΘτΝ κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής

Ο αριθμός των ερευνών που εξέτασαν τη σχέση ανάμεσα στη συνείδηση και στη ΘτΝ κατά τη διάρκεια της πρώτης παιδικής ηλικίας είναι σχετικά μικρός. Οι έρευνες αυτές (de Rosnay & Fink, 2012. Fu et al., 2014. Killen et al., 2011. Misailidi & Tsiara, 2019. Waller et al., 2015) έδειξαν θετικές συσχετίσεις ανάμεσα στη ΘτΝ και σε: (α) συγκεκριμένες διαστάσεις της ηθικής συμπεριφοράς, (β) την ηθική νόηση των μικρών παιδιών, και (γ) συγκεκριμένα ηθικά συναισθήματα. Από την άλλη, τα

ευρήματα που αφορούν τη σχέση της ΘτΝ με τον ηθικό εαυτό είναι αντικρουόμενα. Τα ευρήματα των ερευνών αυτών παρουσιάζονται στις ενότητες που ακολουθούν και συνοψίζονται στον Πίνακα 1.

Ηθική συμπεριφορά και ΘτΝ. Οι έρευνες που εξέτασαν την ηθική συμπεριφορά και τη ΘτΝ των μικρών παιδιών έχουν δείξει ότι οι δύο αυτές ικανότητες συσχετίζονται ποικιλοτρόπως (Baird & Astington, 2004. Talwar & Lee, 2008. Waller et al., 2015). Πιο συγκεκριμένα, έχει βρεθεί ότι τα τρίχρονα παιδιά που έχουν πιο αναπτυγμένη ΘτΝ εσωτερικεύουν σε μεγαλύτερο βαθμό τους κανόνες που θέτουν οι γονείς τους και εκφράζουν συχνότερα τη μεταμέλειά τους για τις παραβάσεις που διέπραξαν (Waller et al., 2015). Ομοίως, έχει βρεθεί ότι η ικανότητα απόδοσης ψευδών πεποιθήσεων β' τάξης συσχετίζεται θετικά με συγκεκριμένες προκοινωνικές συμπεριφορές των μικρών παιδιών, όπως η συνεργασία με τους συνομηλίκους και η επιδίωξη δημιουργίας σχέσεων φιλίας, το μοίρασμα αντικειμένων και η προσφορά βοήθειας σε όσους τη χρειάζονται (Baird & Astington, 2004).

Στον αντίποδα αυτών των ευρημάτων, άλλες έρευνες έχουν δείξει ότι η ΘτΝ συσχετίζεται με την εμπλοκή των μικρών παιδιών σε μη ηθικές συμπεριφορές, όπως η διατύπωση ψευδών ισχυρισμών και η εξαπάτηση (Frith & Frith, 2005. Talwar & Lee, 2008). Για παράδειγμα, οι Talwar και Lee (2008) πραγματοποίησαν έρευνα με παιδιά ηλικίας 3 έως 8 ετών, για να εξετάσουν τη σχέση ανάμεσα στην ικανότητα των παιδιών να λένε ψέματα και στη ΘτΝ. Τα παιδιά έμειναν για λίγα λεπτά μόνα τους σε ένα δωμάτιο, έχοντας προηγουμένως πάρει εντολή από τον ερευνητή να μην κρυφοκοιτάζουν το παιχνίδι που ήταν τοποθετημένο πίσω από την πλάτη τους, για όσο χρόνο εκείνος θα απουσίαζε. Επιστρέφοντας στο δωμάτιο, ο ερευνητής ρωτούσε τα παιδιά εάν είχαν κρυφοκοιτάξει ή όχι και αν γνώριζαν την ταυτότητα του παιχνιδιού. Εκτός από το συγκεκριμένο πειραματικό έργο, τα παιδιά εξετάστηκαν και

σε μια συστοιχία έργων ψευδούς πεποίθησης α΄ και β΄ τάξης. Τα ευρήματα των Talwar και Lee (2008) έδειξαν ότι τα παιδιά που απάντησαν ψευδώς ότι «δεν κρυφοκοίταξαν το παιχνίδι», είχαν υψηλότερες επιδόσεις στα έργα ΘτΝ α΄ τάξης. Εκείνα τα παιδιά που σε ερωτήσεις του ερευνητή που ακολούθησαν την αρχική, συνέχισαν το ψέμα τους –προσποιούμενα τεχνηέντως ότι δεν γνώριζαν τι παιχνίδι υπήρχε πίσω από την πλάτη τους– είχαν υψηλότερες επιδόσεις στα έργα ΘτΝ β΄ τάξης. Με άλλα λόγια, όσο πιο αναπτυγμένες δεξιότητες ΘτΝ έχει ένα παιδί, τόσο μεγαλύτερη φαίνεται ότι είναι η ετοιμότητά του για εμπλοκή σε μη ηθικές συμπεριφορές, όπως το να λέει ψέματα με σκοπό να καλύψει την παράβαση που διέπραξε.

Τα ευρήματα αυτά υποδηλώνουν ότι η γνώση των παιδιών για το πώς οι άλλοι σκέπτονται μπορεί να αξιοποιηθεί με διαφορετικούς τρόπους ανάλογα με το πλαίσιο και τους σκοπούς ή τα κίνητρα των παιδιών (Frith & Frith, 2005). Μπορεί να είναι χρήσιμη στην κατανόηση της σημασίας και την εκδήλωση προκοινωνικών συμπεριφορών, όπως η μεταμέλεια και η προσφορά βοήθειας, αλλά και ως μέσο για την εξαπάτηση των άλλων προς ίδιον όφελος (Lonigro, Laghi, Baiocco, & Baumgartner, 2014).

Ηθική νόηση και ΘτΝ. Ο μεγαλύτερος αριθμός ερευνών για τη σχέση συνείδησης - ΘτΝ έχει επικεντρωθεί στη γνωστική διάσταση της πρώτης, την ηθική νόηση (Baird & Astington, 2004. Fu et al., 2014. Killen et al., 2011. Smetana et al., 2012. Sodian et al., 2016). Οι έρευνες αυτές έδειξαν σημαντικές συσχετίσεις ανάμεσα στη ΘτΝ και στις ηθικές κρίσεις των παιδιών, οι οποίες περιλαμβάνουν εκτός από την αξιολόγηση της ηθικότητας μιας πράξης («Είναι αυτό που έκανα/ε σωστό ή λάθος;») και την αξιολόγηση των προθέσεων και των κινήτρων που την υποκίνησαν (Baird & Astington, 2004. Sodian et al., 2016).

Αναλυτικότερα, στην έρευνα των Killen et al. (2011), οι ηθικές κρίσεις παιδιών ηλικίας 3.5 έως 7.5 ετών εξετάστηκαν με δύο ιστορίες, μία που περιέγραφε

μια τυχαία παράβαση και δεύτερη που περιέγραφε μια παράβαση που έγινε σκοπίμως. Επιπλέον, χορηγήθηκε στα παιδιά μια συστοιχία έργων ψευδούς πεποίθησης α΄ τάξης. Τα ευρήματα έδειξαν ότι τα παιδιά που ήταν επιτυχή στα έργα ΘτΝ απέδιδαν συχνότερα θετικές προθέσεις στον δράστη της τυχαίας παράβασης, ενώ εκείνα που δεν ήταν επιτυχή έκριναν συχνότερα ότι αυτός/ή είχε ενεργήσει με κακόβουλη πρόθεση (Killen et al., 2011). Οι Fu et al. (2014), από την άλλη πλευρά, επανέλαβαν την παραπάνω έρευνα, περιλαμβάνοντας και έργα αξιολόγησης της ικανότητας των παιδιών να αποδίδουν στους άλλους ψευδείς πεποιθήσεις β΄ τάξης. Μέσα από την αξιολόγηση των επιδόσεων παιδιών ηλικίας 4 έως 7 ετών, λοιπόν, προέκυψε ότι η επιτυχία στα έργα ψευδούς πεποίθησης β΄ τάξης προέβλεπε την απόδοση λιγότερο αρνητικών προθέσεων στον δράστη της τυχαίας παράβασης.

Οι Smetana et al. (2012) πραγματοποίησαν διαχρονική έρευνα για να μελετήσουν τη σχέση ανάμεσα στις ηθικές κρίσεις που αφορούσαν παραβιάσεις κανόνων και στη ΘτΝ σε παιδιά ηλικίας 2.5 έως 4 ετών. Τα παιδιά εξετάστηκαν τρεις φορές στο διάστημα ενός έτους. Η ΘτΝ των παιδιών αξιολογήθηκε με μια συστοιχία έργων ΘτΝ α΄ και β΄ τάξης (Wellman & Liu, 2004), ενώ οι ηθικές κρίσεις τους εξετάστηκαν μέσω συνεντεύξεων, κατά τη διάρκεια των οποίων οι ερευνητές παρουσίαζαν στα παιδιά εικόνες που απεικόνιζαν παραβιάσεις κανόνων στο σχολείο και τους διατύπωναν ερωτήσεις σχετικά με την ηθικότητά τους (π.χ. πόσο επιτρεπτή ή όχι ήταν η κάθε πράξη, εάν η ορθότητα της πράξης εξαρτιόταν από την παρουσία του εκπαιδευτικού, εάν θα συνέχιζε να θεωρείται λανθασμένη η πράξη στην περίπτωση που όλοι οι εκπαιδευτικοί αποφάσιζαν να την επιτρέψουν κ.ά.). Τα ευρήματα έδειξαν ότι τα παιδιά που θεωρούσαν τις ηθικές παραβάσεις λιγότερο επιτρεπτές και ανεξάρτητες από την εξουσία του εκπαιδευτικού, δηλαδή αυτά που επέμεναν να υποστηρίζουν ότι είναι λανθασμένες ακόμη κι όταν δεν ήταν παρών ο εκπαιδευτικός, είχαν πιο αναπτυγμένες

δεξιότητες ΘτΝ. Από τα παραπάνω συνάγεται ότι τα παιδιά που έχουν πιο ώριμες δεξιότητες ΘτΝ, έχουν αντιστοίχως πιο αναπτυγμένη ηθική σκέψη και κρίση.

Ηθικά συναισθήματα και ΘτΝ. Δύο μόνον έρευνες μέχρι σήμερα έχουν μελετήσει τη σχέση μεταξύ ηθικών συναισθημάτων, συγκεκριμένα της ενοχής και της ντροπής, με τη ΘτΝ κατά τη διάρκεια της πρώτης παιδικής ηλικίας. Στην πρώτη, οι Bennett και Matthews (2000), αφηγήθηκαν σε παιδιά ηλικίας 4 έως 7 ετών σύντομες ιστορίες που αφορούσαν την παραβίαση κοινωνικών συμβάσεων (π.χ. το να πάει κανείς στο σουπερμάρκετ με τις πιτζάμες) και ηθικών κανόνων (π.χ. η σκόπιμη καταστροφή του παιχνιδιού ενός άλλου παιδιού) και τους ζητούσαν να πουν πώς θα ένιωθαν εάν ήταν τα ίδια στη θέση του ήρωα της κάθε ιστορίας. Επιπλέον, τα παιδιά εξετάστηκαν σε ένα έργο ψευδούς πεποίθησης β' τάξης. Η ανάλυση των απαντήσεων των παιδιών έδειξε ότι εκείνα που είχαν υψηλότερες επιδόσεις στα έργα ψευδούς πεποίθησης β' τάξης, έκαναν νωρίτερα τη διάκριση ενοχής - ντροπής αποδίδοντας το συναίσθημα της ενοχής συχνότερα στις περιπτώσεις παραβίασης ηθικών κανόνων και το συναίσθημα της ντροπής συχνότερα στις περιπτώσεις παραβίασης κοινωνικών συμβάσεων.

Πιο πρόσφατα, η Misailidi (in press) εξέτασε τη σχέση ανάμεσα στην ικανότητα των παιδιών ηλικίας 4 έως 6 ετών να κατανοούν την έννοια της ντροπής και τη ΘτΝ. Στη συγκεκριμένη έρευνα εξετάστηκαν δύο τύποι ντροπής, η εσωτερική και η εξωτερική: ο πρώτος τύπος (εσωτερική) είναι αποτέλεσμα της αξιολόγησης που κάνει το ίδιο το παιδί στον εαυτό του, ενώ ο δεύτερος (εξωτερική) προκύπτει ως αποτέλεσμα των πεποιθήσεων του παιδιού για το πώς οι άλλοι σκέπτονται και αξιολογούν τον εαυτό του. Τα ευρήματα της Misailidi (in press) έδειξαν ότι τα παιδιά που ήταν επιτυχή στο έργο ΘτΝ β' τάξης, κατανοούσαν με μεγαλύτερη επιτυχία την εξωτερική ντροπή των ηρώων σε ιστορίες που τους αφηγήθηκε η ερευνήτρια από ό,τι εκείνα που δεν ήταν επιτυχή στο συγκεκριμένο έργο. Από τα παραπάνω συνάγεται ότι

τα παιδιά που έχουν πιο αναπτυγμένες δεξιότητες ΘτΝ β' τάξης, κατανοούν σε μεγαλύτερο βαθμό τα ηθικά συναισθήματα της ενοχής και της ντροπής.

Ηθικός εαυτός και ΘτΝ. Η σχέση ηθικού εαυτού - ΘτΝ έχει εξεταστεί σε δύο προηγούμενες έρευνες μόνον και τα ευρήματά τους είναι αντικρουόμενα (de Rosnay & Fink, 2012. Misailidi & Tsiara, 2019). Η πρώτη, των de Rosnay και Fink (2012), εξέτασε παράγοντες που ενδεχομένως συσχετίζονται με την ανάπτυξη του ηθικού εαυτού στην πρώτη παιδική ηλικία, μεταξύ των οποίων και η ΘτΝ. Για τους σκοπούς της έρευνας, τα παιδιά απάντησαν στις ερωτήσεις μιας αυτοαναφορικής κλίμακας για τον ηθικό εαυτό και τους χορηγήθηκε επίσης μια συστοιχία έξι έργων ΘτΝ (όλα ήταν έργα ψευδούς πεποίθησης α' τάξης). Η ανάλυση των αποτελεσμάτων έδειξε ότι δεν υπήρχε σημαντική σχέση ανάμεσα στον ηθικό εαυτό των παιδιών και στη ΘτΝ (de Rosnay & Fink, 2012).

Από την άλλη πλευρά, μία πιο πρόσφατη έρευνα των Misailidi και Tsiara (2019) έδειξε ότι ο ηθικός εαυτός και η ΘτΝ παιδιών ηλικίας 4 έως 7.5 ετών συσχετίζονται θετικά. Για την αξιολόγηση του ηθικού εαυτού στη συγκεκριμένη έρευνα χρησιμοποιήθηκε η κλίμακα για τον ηθικό εαυτό των Kochanska et al. (1997), ενώ η μέτρηση της ΘτΝ έγινε με πέντε έργα ψευδούς πεποίθησης α' και β' τάξης αντιστοίχως. Η ανάλυση των δεδομένων έδειξε ότι τα παιδιά με υψηλότερες επιδόσεις στα έργα ΘτΝ είχαν ομοίως υψηλότερη βαθμολογία στο έργο για τον ηθικό εαυτό από ό,τι τα παιδιά με μεσαία ή χαμηλή βαθμολογία. Με άλλα λόγια, όσο πιο αναπτυγμένη ήταν η ΘτΝ των παιδιών, τόσο πιο ηθικό έκριναν τον εαυτό τους. Τα αντικρουόμενα ευρήματα των δύο αυτών ερευνών θα μπορούσαν ίσως να ερμηνευτούν στη βάση διαφορών στη μεθοδολογία τους, καθώς στην πρώτη από τις δύο έρευνες (de Rosnay & Fink, 2012) χρησιμοποιήθηκαν έργα ΘτΝ α' τάξης μόνον, ενώ η δεύτερη (Misailidi & Tsiara, 2019) συμπεριέλαβε και έργα ΘτΝ β' τάξης. Είναι

Πίνακας 1. Έρευνες που μελέτησαν τη σχέση της ΘτΝ με τις τέσσερις διαστάσεις της συνείδησης κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής

	Έρευνα	Ηλικία συμμετεχόντων	Έργα ΘτΝ	Βασικά ευρήματα
<i>Διαστάσεις της Συνείδησης</i>				
Ηθική Συμπεριφορά	Waller et al. (2015)	3 ετών	Έργα ψευδούς πεποίθησης α΄ τάξης	Θετική συσχέτιση μεταξύ των επιδόσεων στα έργα ΘτΝ α΄ τάξης και της ηθικής συμπεριφοράς των παιδιών (δήλωση μεταμέλειας και απολογία).
	Baird & Astington (2004)	4-7 ετών	Έργα ψευδούς πεποίθησης β΄ τάξης	Θετική συσχέτιση μεταξύ των επιδόσεων στα έργα ΘτΝ β΄ τάξης και στην προκοινωνική συμπεριφορά.
	Talwar & Lee (2008)	3-8 ετών	Έργα ψευδούς πεποίθησης α΄ και β΄ τάξης	Θετική συσχέτιση μεταξύ των επιδόσεων στα έργα ΘτΝ α΄ τάξης με τη διατύπωση ψευδούς ισχυρισμού από τα παιδιά και θετική συσχέτιση των επιδόσεων στα έργα ΘτΝ β΄ τάξης με τη διατύπωση δεύτερου ψευδούς ισχυρισμού προκειμένου να δικαιολογηθεί ο προηγούμενος.
Ηθική Νόηση	Killen et al. (2011)	3.5-7.5 ετών	Έργα ψευδούς πεποίθησης α΄ τάξης	Θετική συσχέτιση μεταξύ των επιδόσεων στα έργα ΘτΝ α΄ τάξης και απόδοση θετικών προθέσεων στον δράστη μιας παράβασης που δεν έγινε με πρόθεση.
	Fu et al. (2014)	4-7 ετών	Έργα ψευδούς πεποίθησης α΄ και β΄ τάξης	Θετική συσχέτιση μεταξύ των επιδόσεων στα έργα ΘτΝ β΄ τάξης και απόδοσης θετικών προθέσεων στον δράστη μιας τυχαίας παράβασης.
	Smetana et al. (2012)	2.5-4 ετών	Έργα διάκρισης πεποιθήσεων / επιθυμιών εαυτού-άλλου, έργα ψευδούς πεποίθησης α΄ τάξης, έργα πεποίθησης-συναίσθηματος	Θετική συσχέτιση μεταξύ των επιδόσεων στα έργα ΘτΝ με τις ηθικές κρίσεις των παιδιών για τη μη ανοχή απέναντι στις ηθικές παραβάσεις.

	Έρευνα	Ηλικία συμμετεχόντων	Έργα ΘτΝ	Βασικά ευρήματα
<i>Διαστάσεις της Συνείδησης</i>				
Ηθικά συναισθήματα	Bennett & Matthews (2000)	4-7 ετών	Έργα ψευδούς πεποίθησης β' τάξης	Θετική συσχέτιση μεταξύ των επιδόσεων στα έργα ΘτΝ β' τάξης και στην κατανόηση ντροπής και ενοχής.
	Misailidi (in press)	4-6 ετών	Έργα ψευδούς πεποίθησης α' και β' τάξης	Θετική συσχέτιση μεταξύ των επιδόσεων στα έργα ΘτΝ β' τάξης και στην κατανόηση της εξωτερικής ντροπής.
Ηθικός Εαυτός	de Rosnay & Fink (2012)	5.5 ετών	Έργα ψευδούς πεποίθησης α' τάξης	Δεν διαπιστώθηκε συσχέτιση ΘτΝ και ηθικού εαυτού των παιδιών.
	Misailidi & Tsiara (2019)	4-7.5 ετών	Έργα ψευδούς πεποίθησης α' και β' τάξης	Θετική συσχέτιση μεταξύ των επιδόσεων στα έργα ΘτΝ και ηθικού εαυτού των παιδιών.

πιθανό ότι η ανάπτυξη του ηθικού εαυτού – όμοια και με τις άλλες διαστάσεις της συνείδησης – συσχετίζεται με τις ανώτερες δεξιότητες ΘτΝ μόνο (βλ. Πίνακα 1).

Συμπεράσματα

Η ανάπτυξη της συνείδησης κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής αποτελεί τις τελευταίες δεκαετίες γόνιμο πεδίο έρευνας. Τα ευρήματα των ερευνών που παρουσιάστηκαν στις προηγούμενες ενότητες δείχνουν ότι οι επιμέρους διαστάσεις της συνείδησης – η ηθική συμπεριφορά, η ηθική νόηση, τα ηθικά συναισθήματα και ο ηθικός εαυτός – αλλάζουν και γίνονται πιο σύνθετες κατά την διάρκεια των πρώτων χρόνων της ζωής. Αυτά τα ευρήματα έρχονται σε αντίθεση με την παλαιότερα κυρίαρχη αντίληψη ότι τα μικρά παιδιά είναι ηθικώς αδαή (Piaget, 1965/1932).

Η έρευνα της συνείδησης στην πρώτη παιδική ηλικία έχει φέρει στο προσκήνιο το εξής καίριο ερώτημα: ποιοι παράγοντες συνδέονται με τις ατομικές διαφορές στην πρώιμη ανάπτυξη της συνείδησης; Μέχρι πρόσφατα η έμφαση είχε δοθεί σε παράγοντες που σχετίζονται με την κοινωνικοποίηση των παιδιών (π.χ. γονικές πρακτικές πειθαρχίας, βλ. Grusec, 2006. Thompson et al., 2006). Ωστόσο, οι έρευνες που παρουσιάστηκαν στις προηγούμενες ενότητες μαρτυρούν την ύπαρξη αναπτυξιακών συνδέσεων ανάμεσα στη συνείδηση των μικρών παιδιών και στη ΘτΝ.

Πιο αναλυτικά, οι έρευνες αυτές έχουν δείξει ότι τα παιδιά που έχουν κατακτήσει δεξιότητες ΘτΝ α΄ και β΄ τάξης εσωτερικεύουν αποτελεσματικότερα τους κανόνες που θέτουν οι ενήλικες στο περιβάλλον τους και κάνουν συνειδητές προσπάθειες επανόρθωσης των αταξιών τους (Waller et al., 2015). Επιπλέον, άλλα ευρήματα υποστηρίζουν ότι η ΘτΝ συσχετίζεται σημαντικά με την ικανότητα των παιδιών να κρίνουν την ηθικότητα μιας πράξης πολύπλευρα, λαμβάνοντας δηλαδή υπόψη όχι μόνον τις επιπτώσεις της, αλλά και το γενικότερο πλαίσιο μέσα στο οποίο

αυτή συνέβη, δηλαδή τις προθέσεις, τα κίνητρα των δραστών κ.ά. (Fu et al., 2014. Killen et al., 2011). Ακόμη, ορισμένες έρευνες δείχνουν σημαντικές συσχετίσεις ανάμεσα στις ικανότητες έκφρασης και κατανόησης της ντροπής και της ενοχής των παιδιών και στη ΘτΝ (Misailidi, in press). Τέλος, σε ό,τι αφορά τη σχέση της ΘτΝ με τον ηθικό εαυτό, ο αριθμός των ερευνών είναι πολύ περιορισμένος και τα ευρήματά τους αντικρουόμενα, καθώς σε κάποιες περιπτώσεις έχει βρεθεί θετική σχέση ηθικού εαυτού - ΘτΝ (Misailidi & Tsiara, 2019), ενώ σε άλλες η σχέση αυτή δεν επιβεβαιώνεται (de Rosnay & Fink, 2012).

Είναι βέβαιο ότι απαιτούνται νέες έρευνες που θα μας δώσουν περισσότερα δεδομένα για τη σχέση της συνείδησης με τη ΘτΝ στην πρώτη παιδική ηλικία. Το πιο σημαντικό ίσως ερώτημα που θα πρέπει να απαντηθεί είναι, ποια είναι η αιτιακή κατεύθυνση αυτής της σχέσης. Είναι αναγκαίο να πραγματοποιηθούν διαχρονικές έρευνες που θα διερευνήσουν εάν η ΘτΝ βρίσκεται στη βάση της ανάπτυξης της συνείδησης ή, αντίστροφα, η συνείδηση προηγείται και διαμορφώνει τη ΘτΝ. Επιπλέον, σημαντικό είναι οι μελλοντικές έρευνες που θα εξετάσουν τη σχέση των δύο ικανοτήτων να λάβουν υπόψη τη συνείδηση ως ενιαίο σύνολο, αξιολογώντας δηλαδή ταυτοχρόνως τη σχέση και των τεσσάρων διαστάσεων της με τη ΘτΝ. Μόνον εάν εξεταστούν ταυτοχρόνως οι συνδέσεις όλων των διαστάσεων της συνείδησης με τη ΘτΝ θα καταστεί δυνατόν να αποσαφηνιστούν οι αλληλεπιδράσεις τους και ο διαμεσολαβητικός ρόλος της κάθε διάστασης στη σχέση των υπολοίπων με τη ΘτΝ.

Ένα ακόμη σημαντικό ερώτημα που χρειάζεται διερεύνηση είναι εάν η σχέση συνείδησης - ΘτΝ διαμεσολαβείται από ατομικούς ή/και άλλους (π.χ. κοινωνικούς) παράγοντες. Όπως ειπώθηκε και παραπάνω, υπάρχουν δεδομένα που δείχνουν ότι η ανάπτυξη της συνείδησης των μικρών παιδιών συσχετίζεται με παράγοντες, όπως η ιδιοσυγκρασία και οι κοινωνικές εμπειρίες που αυτά είχαν στο πλαίσιο της

οικογένειας κ.ά. (Kochanska & Aksan, 2004, 2006. Kochanska et al., 1994). Καμία όμως από τις έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί έως σήμερα δεν έχει μελετήσει εάν οι συγκεκριμένες μεταβλητές έχουν διαμεσολαβητικό ρόλο στη διαμόρφωση της σχέσης των διαστάσεων της συνείδησης και της ΘτΝ των μικρών παιδιών. Μελλοντικές έρευνες είναι σημαντικό να μελετήσουν εάν μεταβλητές, όπως η ιδιοσυγκρασία των παιδιών και παράγοντες που συνδέονται με την κοινωνικοποίησή τους, έχουν κάποιο ρόλο στη σχέση συνείδησης – ΘτΝ στην πρώτη παιδική ηλικία.

Τέλος, ασαφές παραμένει ακόμη το ερώτημα αναφορικά με τη σχέση της ΘτΝ με τον ηθικό εαυτό, καθώς τα ευρήματα των ελάχιστων ερευνών που έχουν πραγματοποιηθεί μέχρι σήμερα είναι αντικρουόμενα (Baird & Astington, 2004. de Rosnay & Fink, 2012. Misailidi & Tsiara, 2019. Talwar & Lee, 2008). Έτσι, στο πεδίο αυτό υπάρχει περιθώριο περαιτέρω διερεύνησης για να αποσαφηνιστεί εάν και σε ποιο βαθμό η συγκεκριμένη διάσταση της συνείδησης συσχετίζεται με τη ΘτΝ.

Βιβλιογραφία

- Aksan, N., & Kochanska, G. (2005). Conscience in childhood: Old questions, new answers. *Developmental Psychology, 41*(3), 506-516. doi:10.1037/0012-1649.41.3.506
- Astington, J. W., & Edwards, M. (2010). The development of theory of mind in early childhood. In R. E. Tremblay, R. G. Barr, R. V. Peters, & M. Boivin (Eds.), *Encyclopedia on early childhood development* (pp. 1–6). Montreal, Quebec: Centre of Excellence for Early Childhood Development.
- Bafunno, D., & Camodeca, M. (2013). Shame and guilt development in preschoolers: The role of context, audience and individual characteristics. *European Journal of Developmental Psychology, 10*(2), 128-143. doi:10.1080/17405629.2013.765796
- Baird, J. A., & Astington, J. W. (2004). The role of mental state understanding in the development of moral cognition and moral action. *New Directions for Child and Adolescent Development, 103*(2004), 37-49. doi:10.1002/cd.96
- Ball, C. L., Smetana, J. G., & Sturge-Apple, M. L. (2017). Following my head and my heart: Integrating preschoolers' empathy, theory of mind, and moral judgments. *Child Development, 88*(2), 597-611. doi:10.1111/cdev.12605
- Barrett, K. C. (1998). The origins of guilt in early childhood. In J. Bybee (Ed.), *Guilt and children* (pp. 75-90). San Diego, CA: Academic Press.
- Barrett, K. C., Zahn-Waxler, C., & Cole, P. M. (1993). Avoiders vs. amenders: Implications for the investigation of guilt and shame during toddlerhood?. *Cognition & Emotion, 7*(6), 481-505. doi:10.1080/02699939308409201
- Bennett, M., & Matthews, L. (2000). The role of second-order belief-understanding and social context in children's self-attribution of social emotions. *Social Development, 9*(1), 126-130. doi:10.1111/1467-9507.t01-1-00115

- Berti, A. E., Garattoni, C., & Venturini, B. (2000). The understanding of sadness, guilt, and shame in 5-, 7-, and 9-year-old children. *Genetic, Social, and General Psychology Monographs*, *126*(3), 293-318.
- Carlson, S. M., Koenig, M. A., & Harms, M. B. (2013). Theory of mind. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Cognitive Science*, *4*(4), 391-402. doi:10.1002/wcs.1232
- Carpendale, J. I. M., & Lewis, C. (2006). *How children develop social understanding*. Oxford, UK: Blackwell Publishers.
- Colby, A., & Kohlberg, L. (1987). *The measurement of moral judgment. Theoretical foundations and research validation* (Vol. 1). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Cole, P. M., Barrett, K. C., & Zahn-Waxler, C. (1992). Emotion displays in two-year-olds during mishaps. *Child Development*, *63*(2), 314-324. doi:10.1111/j.1467-8624.1992.tb01629.x
- Coull, G. J., Leekam, S. R., & Bennett, M. (2006). Simplifying second-order belief attribution: What facilitates children's performance on measures of conceptual understanding? *Social Development*, *15*(3), 548-563. doi:10.1111/j.1467-9507.2006.00340.x
- Cushman, F., Sheketoff, R., Wharton, S., & Carey, S. (2013). The development of intent-based moral judgment. *Cognition*, *127*(1), 6-21. doi:10.1016/j.cognition.2012.11.008
- Dahl, A., Waltzer, T., & Gross, R.L. (2018). Helping, hitting, and developing: Toward a constructivist-interactionist account of early morality. In C.C. Helwig (Ed.), *New perspectives on moral development* (pp. 33–53). New York, NY: Routledge.
- de Rosnay, M., & Fink, E. (2012). The development of moral motivation at 6 years of age. In R. Langdon & C. Mackenzie (Eds.), *Emotions, imagination, and moral reasoning* (pp. 17-44). New York, NY: Psychology Press.

- Emde, R. N., Biringen, Z., Clyman, R. B., & Oppenheim, D. (1991). The moral self of infancy: Affective core and procedural knowledge. *Developmental Review, 11*(3), 251-270. doi:10.1016/0273-2297(91)90013-E
- Emde, R. N., Johnson, W. F., & Easterbrooks, A. (1987). The do's and don'ts of early moral development: Psychoanalytic tradition and current research. In J. Kagan & S. Lamb (Eds.), *The emergence of morality in young children* (pp. 245-276). Chicago: University of Chicago Press.
- Ferguson, T. J., Stegge, H., & Damhuis, I. (1991). Children's understanding of guilt and shame. *Child Development, 62*(4), 827-839. doi:10.1111/j.1467-8624.1991.tb01572.x
- Flavell, J. H. (2004). Theory-of-mind development: Retrospect and prospect. *Merrill-Palmer Quarterly, 50*(3), 274-290.
- Frith, C., & Frith, U. (2005). Theory of mind. *Current Biology, 15*(17), 644-645.
- Fu, G., Xiao, W. S., Killen, M., & Lee, K. (2014). Moral judgment and its relation to second-order theory of mind. *Developmental Psychology, 50*(8), 2085-2092. doi:10.1037/a0037077
- Grusec, J. E. (2006). The development of moral behavior and conscience from a socialization perspective. In M. Killen & J. G. Smetana (Eds.), *Handbook of moral development* (pp. 243–265). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Haidt, J. (2003). The moral emotions. In R. J. Davidson, K. R. Scherer, & H. H. Goldsmith (Eds.), *Handbook of affective sciences* (pp. 852-870). Oxford, UK: Oxford University Press.
- Hoffman, M. L. (1983). Affective and cognitive processes in moral internalization. In E. T. Higgins, D. Ruble, & W. W. Hartup (Eds.), *Social cognition and social development* (pp.236-274). New York, NY: Cambridge University Press.

- Killen, M., Mulvey, K. L., Richardson, C., Jampol, N., & Woodward, A. (2011). The accidental transgressor: Morally-relevant theory of mind. *Cognition*, *119*(2), 197-215. doi:10.1016/j.cognition.2011.01.006
- Kochanska, G. (1991). Socialization and temperament in the development of guilt and conscience. *Child Development*, *62*(6), 1379-1392. doi:10.1111/j.1467-8624.1991.tb01612.x
- Kochanska, G. (1993). Toward a synthesis of parental socialization and child temperament in early development of conscience. *Child Development*, *64*(2), 325-347. doi:10.1111/j.1467-8624.1993.tb02913.x
- Kochanska, G. (2002 α). Mutually responsive orientation between mothers and their young children: A context for the early development of conscience. *Current Directions in Psychological Science*, *11*(6), 191-195.
- Kochanska, G. (2002 β). Committed compliance, moral self, and internalization: a mediational model. *Developmental Psychology*, *38*(3), 339-351. doi:10.1037//0012-1649.38.3.339
- Kochanska, G., & Aksan, N. (2004). Conscience in childhood: Past, present, and future. *Merrill-Palmer Quarterly*, *50*(3), 299-310.
- Kochanska, G., & Aksan, N. (2006). Children's conscience and self-regulation. *Journal of Personality*, *74*(6), 1587-1618. doi:10.1111/j.1467-6494.2006.00421.x
- Kochanska, G., Aksan, N., & Joy, M. E. (2007). Children's fearfulness as a moderator of parenting in early socialization: Two longitudinal studies. *Developmental Psychology*, *43*(1), 222-237. doi:10.1037/0012-1649.43.1.222
- Kochanska, G., Barry, R. A., Aksan, N., & Boldt, L. J. (2008). A developmental model of maternal and child contributions to disruptive conduct: The first six years. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, *49*(11), 1220-1227. doi:10.1111/j.1469-7610.2008.01932.x

- Kochanska, G., DeVet, K., Goldman, M., Murray, K., & Putnam, S. P. (1994). Maternal reports of conscience development and temperament in young children. *Child Development, 65*(3), 852-868. doi:10.1111/j.1467-8624.1994.tb00788.x
- Kochanska, G., Forman, D. R., Aksan, N., & Dunbar, S. B. (2005). Pathways to conscience: Early mother-child mutually responsive orientation and children's moral emotion, conduct, and cognition. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, 46*(1), 19-34. doi:10.1111/j.1469-7610.2004.00348.x
- Kochanska, G., Gross, J. N., Lin, M. H., & Nichols, K. E. (2002). Guilt in young children: Development, determinants, and relations with a broader system of standards. *Child Development, 73*(2), 461-482. doi:10.1111/1467-8624.00418
- Kochanska, G., & Knaack, A. (2003). Effortful control as a personality characteristic of young children: Antecedents, correlates, and consequences. *Journal of Personality, 71*(6), 1087-1112. doi:10.1111/1467-6494.7106008
- Kochanska, G., Koenig, J. L., Barry, R. A., Kim, S., & Yoon, J. E. (2010). Children's conscience during toddler and preschool years, moral self, and a competent, adaptive developmental trajectory. *Developmental Psychology, 46*(5), 1320. doi:10.1037/a0020381
- Kochanska, G., Murray, K., & Coy, K. C. (1997). Inhibitory control as a contributor to conscience in childhood: From toddler to early school age. *Child Development, 68*(2), 263-277. doi:10.1111/j.1467-8624.1997.tb01939.x
- Kochanska, G., Padavich, D. L., & Koenig, A. L. (1996). Children's narratives about hypothetical moral dilemmas and objective measures of their conscience: Mutual relations and socialization antecedents. *Child Development, 67*(4), 1420-1436. doi:10.1111/j.1467-8624.1996.tb01805.x

- Kochanska, G., & Thompson, R. A. (1997). The emergence and development of conscience in toddlerhood and early childhood. In J. E. Grusec & L. Kuczynski (Eds.), *Parenting and children's internalization of values* (pp. 53 - 77). Hoboken, NJ: John Wiley & Sons Inc.
- Kohlberg, L. (1984). *Essays on moral development: The psychology of moral development* (Vol. 2.). New York, NY: Harper & Row.
- Koops, W., Brugman, D., & Ferguson, T. J. (2010). The development of conscience: Concepts and theoretical and empirical approaches. An introduction. In W. Koops, D. Brugman, T. J. Ferguson, & A. F. Sanders (Eds.), *The development and structure of conscience* (pp. 1–22). Hove, UK: Psychology Press.
- Lewis, M. (1998). Emotional competence and development. In D. Pushkar, W. M. Bukowski, A. E. Schwartzman, D. M. Stack, & D. R. White (Eds.), *Improving competence across the lifespan: Building interventions based on theory and research* (pp. 27–36). New York, NY: Plenum Press.
- Lonigro, A., Laghi, F., Baiocco, R., & Baumgartner, E. (2014). Mind reading skills and empathy: Evidence for nice and nasty ToM behaviours in school-aged children. *Journal of Child and Family Studies*, 23(3), 581-590. doi:10.1007/s10826-013-9722-5
- Meltzoff, A. N. (1999). Origins of theory of mind, cognition and communication. *Journal of Communication Disorders*, 32(4), 251-269. doi:10.1016/S0021-9924(99)00009-X
- Μισαηλίδη, Π. (2003). *Η θεωρία των παιδιών για το νον*. Αθήνα: Τυπωθήτω- Γ. Δαρδανός.
- Misailidi, P. (in press). Understanding internal and external shame in childhood: Links with second-order theory of mind. *European Journal of Developmental Psychology*. doi:10.1080/17405629.2018.1514296

- Misailidi, P., & Tsiara, E. (2019). *Moral self and theory of mind in early childhood: Investigating the links*. Manuscript in preparation.
- Olthof, T., Schouten, A., Kuiper, H., Stegge, H., & Jennekens-Schinkel, A. (2000). Shame and guilt in children: Differential situational antecedents and experiential correlates. *British Journal of Developmental Psychology, 18*(1), 51-64. doi:10.1348/026151000165562
- Perner, J. (1999). Theory of mind. In M. Bennett (Ed.), *Developmental psychology: Achievements and prospects* (pp. 205-230). East Sussex, UK: Psychology Press.
- Perner, J., & Wimmer, H. (1985). "John thinks that Mary thinks that..." attribution of second-order beliefs by 5-to 10-year-old children. *Journal of Experimental Child Psychology, 39*(3), 437-471. doi:10.1016/0022-0965(85)90051-7
- Piaget, J. (1932). *The moral judgment of the child*. New York, NY: Free Press.
- Premack, D., & Woodruff, G. (1978). Does the chimpanzee have a theory of mind? *Behavioral and Brain Sciences, 1*(4), 515-526. doi:10.1017/S0140525X00076512
- Repacholi, B. M., & Gopnik, A. (1997). Early reasoning about desires: Evidence from 14-and 18-month-olds. *Developmental Psychology, 33*(1), 12-21. doi:10.1037/0012-1649.33.1.12
- Smetana, J. (2006). Social-cognitive domain theory: Consistencies and variations in children's moral and social judgments. In M. Killen & J. Smetana (Eds.), *Handbook of moral development* (pp. 119–153). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Smetana, J. G., & Braeges, J. L. (1990). The development of toddlers' moral and conventional judgments. *Merrill-Palmer Quarterly, 36*(3), 329-346.
- Smetana, J. G., Jambon, M., Conry-Murray, C., & Sturge-Apple, M. L. (2012). Reciprocal associations between young children's developing moral judgments and theory of mind. *Developmental Psychology, 48*(4), 1144-1155. doi:10.1037/a0025891

- Sodian, B., & Kristen, S. (2010). Theory of mind. In B. M. Glatzeder, V. Goel, & A. von Müller (Eds.), *Towards a theory of thinking* (pp. 189-201). Berlin, Germany: Springer-Verlag.
- Sodian, B., Licata, M., Kristen-Antonow, S., Paulus, M., Killen, M., & Woodward, A. (2016). Understanding of goals, beliefs, and desires predicts morally relevant theory of mind: A longitudinal investigation. *Child Development, 87*(4), 1221-1232. doi:10.1111/cdev.12533
- Stipek, D. J., Gralinski, J. H., & Kopp, C. B. (1990). Self-concept development in the toddler years. *Developmental Psychology, 26*(6), 972-977. doi:10.1037/0012-1649.26.6.972
- Sullivan, K., Zaitchik, D., & Tager-Flusberg, H. (1994). Preschoolers can attribute second-order beliefs. *Developmental Psychology, 30*(3), 395-402. doi:10.1037/0012-1649.30.3.395
- Talwar, V., & Lee, K. (2008). Social and cognitive correlates of children's lying behavior. *Child Development, 79*(4), 866-881. doi:10.1111/j.1467-8624.2008.01164.x
- Tangney, J. P. (1998). How does guilt differ from shame? In J. Bybee (Ed.), *Guilt and children* (pp. 1-17). San Diego, CA: Academic Press.
- Thompson, R. A. (2014). Conscience development in early childhood. In M. Killen & J. Smetana (Eds.), *Handbook of moral development* (2nd ed., pp. 73-92). New York, NY: Psychology Press.
- Thompson, R. A. (2015). The development of virtue: A perspective from developmental psychology. In N. E. Snow (Ed.), *Cultivating virtue: Perspectives from philosophy, theology, and psychology* (pp. 279-306). New York, NY: Cambridge University Press.

- Thompson, R. A., Meyer, S., & McGinley, M. (2006). Understanding values in relationship: The development of conscience. In M. Killen & J. Smetana (Eds.), *Handbook of moral development* (1st ed., pp. 267–297). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Thompson, R. A., & Newton, E. K. (2010). Emotion in early conscience. In W. F. Arsenio & E. A. Lemerise (Eds.), *Emotions, aggression, and morality in children: Bridging development and psychopathology* (pp. 13-31). Washington, DC: American Psychological Association.
- Waller, R., Hyde, L. W., Grabell, A. S., Alves, M. L., & Olson, S. L. (2015). Differential associations of early callous-unemotional, oppositional, and ADHD behaviors: multiple domains within early-starting conduct problems? *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, *56*(6), 657-666. doi:10.1111/jcpp.12326
- Wellman, H. M., Cross, D., & Watson, J. (2001). Meta-analysis of theory-of-mind development: The truth about false belief. *Child Development*, *72*(3), 655-684. doi:10.1111/1467-8624.00304
- Wellman, H. M., & Liu, D. (2004). Scaling of theory-of-mind tasks. *Child Development*, *75*(2), 523-541. doi:10.1111/j.1467-8624.2004.00691.x
- Wimmer, H., & Perner, J. (1983). Beliefs about beliefs: Representation and constraining function of wrong beliefs in young children's understanding of deception. *Cognition*, *13*(1), 103-128. doi:10.1016/0010-0277(83)9004